

Хронотопічні особливості роману Панаса Мирного «Повія»

К. Р. Хачатурян

Харківський державний автотранспортний коледж, м. Харків, Україна
Corresponding author. E-mail: kartinka13210@ukr.net

Paper received 03.11.20; Accepted for publication 16.11.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-240VIII71-04>

Анотація. Стаття присвячена проблемі художнього часу і простору у романі Панаса Мирного «Повія». Докладне вивчення цих питань дозволяє описати й належно зінтерпретувати не лише важливі особливості архітекtonіки роману, а й засади характеротворення письменника, зрозуміти саму природу реалістичної манери письма. Саме художнє освоєння дійсності передбачає розвиток, певну модифікацію всіх елементів художньої системи, зокрема хронотопу. Хронотоп роману Панаса Мирного відповідає загальній орієнтації літератури цього періоду на створення типових картин дійсності, типових характерів у типових обставинах.

Ключові слова: роман, реалізм, хронотоп, художній час і простір.

Вступ. Кожний етап історичного розвитку людства потребував розуміння часу, і власне це розуміння втілювалося у найчисельніших сферах художнього відображення реальної дійсності. Процес освоєння категорії часу й простору та їх подальші зміни у літературному творі відбувалися ускладнено. Однак слід зазначити, що саме час і простір є тими формально-змістовими категоріями, що структурують художній текст, надають йому певної цілісності.

Художній час і художній простір – одні з важливих компонентів структури художнього світу письменника. Ці категорії ще недостатньо вивчені, хоча історія їх вивчення складає більш ніж пів-століття. Вивчення часо-просторової організації художнього твору входить до багатьох оцінок критиків, в яких вивчається світ письменника. Час і простір – дуже важливі філософські категорії, які вже давно визначені в літературі як архетипні образи, які посідають ключове місце в творчості письменника.

Відомий літературознавець М. Бахтін зауважив, що «в літературно-художньому хронотопі час і простір зливаються в осмислене і конкретне ціле. Час ущільнюється, стає художньо-зримим, а простір – втягується у рух часу, сюжету, історії. Властивості часу проявляються у просторі, а простір – осмислюється і вимірюється часом» [1, с. 234].

Короткий огляд публікацій з теми. Дослідженню художнього часу й простору присвячені роботи Л. Андрєєвої, М. Бахтіна, Н. Гея, О. Кандрашкіної, Ю. Лотмана, З. Тураєвої та інших. В українському літературознавстві теоретичні уявлення про художній час і простір літературних творів розроблені в роботах Н. Копистянської, Ю. Кузнецова, С. Скиби. Ще не були об'єктом дослідження у цьому плані романи Панаса Мирного, зокрема роман «Повія».

Особливої уваги заслуговують аргументації дослідників про те, що найбільш повне розгортання хронотоп отримує саме в жанрі роману. Д. Френк у статті «Просторова форма в сучасній літературі» зазначає, що сучасна література, особливо жанр роману, в своєму еволюціонуванні виявляє тенденцію до просторової форми. Дослідником фіксується втрата «часового виміру» як спроби піти від історизму реальної дійсності та заміни його суто просторовими зв'язками. Науковець зазначає, що література прагне «наскільки можливо, подолати час як специфічну умову їх сприйняття» [2, с. 197]. Введений ним термін «просторова форма» вельми вдалий для характеристики типу естетичного бачення в літературі і мистецтві ХХ століття.

Дослідник Д. Кестнер стверджує, що «просторовість»

оповідних жанрів проявляється найбільшою мірою в романі, внаслідок чого саме роман слід розглядати як досконалу модель просторових відносин в художніх текстах [3, с. 21-22].

В даному випадку цілком доречною є теза В. Топорова, яка доводить, що «на сьогодні вимальовуються перспективи особливої «спеціалізованої» поезики, яка відсилає як до самого тексту, так і до «правил» його прочитання (літературознавчо-читацький аспект) крізь призму «просторовості».

Концептуально важливим є розгляд особливостей відтворення категорій простору і часу, що розвиваються, видозмінюються від роману до роману. Особливості створення хронотопу обумовлені різними аспектами, в основному жанрово-стильовою специфікою твору. Те, що характер умовності часу і простору більшою мірою залежить від роду літератур, підтверджують багато літературознавців [4, с. 49].

Говорячи про жанр роману, М. Бахтін відзначав, зокрема, «докорінну зміну тимчасових координат літературного образу в романі», «нову зону побудови літературного образу в романі, саме зону максимального контакту з сучасністю в її незавершеності» [5, с. 121]. З цього можна зробити дуже важливий висновок: «Однією з основних внутрішніх тем роману є саме тема неадекватності героєві його долі та його стану. Сама зона контакту з незавершеним теперішнім і, отже, з майбутнім створює необхідність такої розбіжності людини із самою собою. У ньому завжди залишаються нереалізовані потенції та нездійсненні вимоги...» [5, с. 122].

Висновок цей, на наш погляд, дуже важливий для дослідження романістики Панаса Мирного, сюжетна колізія якої заснована на неадекватності духовного потенціалу героїв тим обставинам, в які вони поставлені сучасною їм дійсністю. Звідси – неможливість тотожності свідомості навколишнім буттям, відчуття часу як перелому, переходу з однієї епохи в іншу.

Метою нашого дослідження стало вивчення хронотопічних особливостей роману Панаса Мирного «Повія»

Матеріали та методи дослідження. При проведенні дослідження нами використано дані літературних джерел та дані проведених наукових досліджень щодо основних підходів та принципів у виборі методів дослідження.

Результати та їх обговорення. На початку ХХІ століття теорія художнього часу і простору знаходиться у стані інтенсивного розвитку. Виникають нові концепції, гіпотези; спостерігається збільшення кількості робіт, прямо або протилежно пов'язаних з розробкою проблем функціонування категорій часу і простору в

художньому тексті. Посилена увага до цих категорій пов'язана з тим зростаючим значенням, яке вони мають для сучасної людини, її самовизначення та визначення свого місця в цьому світі. Крім того, ця орієнтація вчених відповідає напрямку процесів, що відбувалися в літературі ХХ століття.

Романи Панаса Мирного – унікальне явище в мистецтві слова. Й сьогодні вони привертають увагу літературознавців не тільки психологічною розробкою характерів, поезією прози, але й глибоким філософським естетизмом, котрий об'єднує в собі авторське сприйняття людини, природи, культури.

Романістику Панаса Мирного відрізняє особливе трактування художнього часу і простору, що обумовлене стильовими особливостями епохи, приналежністю до реалізму, творчою індивідуальністю, національною ментальністю письменника. Подане явище отримує широке розповсюдження на весь літературний процес.

Цікавим об'єктом для вивчення такого типу дослідження є роман Панаса Мирного «Повія» – унікальне явище в мистецтві слова. Й сьогодні він привертає увагу літературознавців не тільки психологічною розробкою характерів, поезією прози, але й глибоким естетизмом, котрий об'єднує в собі авторське сприйняття людини, природи, культури.

В основу фабули роману покладено реальні події, що відбувалися в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. В художній структурі твору особливу роль відіграє організація часу й простору, в котрій знаходить відображення національне світобачення українського народу.

Людина і всесвіт, людина у всьому різноманітті її зв'язків з природою, людина в її історичній обумовленості – всі ці проблеми мають безпосереднє відношення до поетики простору і часу роману Панаса Мирного «Повія». Хронотопічні образи включають нас до складного світу, художня багатовимірність якого передбачає і багатовимірність авторського розуміння дійсності.

Відчуття реальності зображуваних подій досягається за рахунок використання автором певних форм конкретизації хронотопу, в якості яких виступають, по-перше, «прив'язка» дії до реальних історичних орієнтирів, зокрема, до православного календаря (фоном для розгортання сюжетних подій твору Панаса Мирного «Повія» стає реальний час – осінь, напередодні Святого Пилипа (27 листопада), і, по-друге, точне визначення «циклічних часових координат пори року і часу доби» [6, с. 100], наприклад: «На ранок Христа не знає, де ходить, що робить. Почування чогось лихого і разом доброго її душу морочить» [6, с. 306]. Таким чином, художній час роману представляє собою результат суміщення умовної хронології його дії, розрахованої за реальним календарем, і хронології реально-історичного часу (осені 1878 року), впродовж якого Панас Мирний працював над рукописом. Саме тому героїня роману вільно переступає кордони листопада-грудня 1878 року та відгукується на події подальших років – саме тих років, впродовж яких було написано роман. Панас Мирний детально вивіряє кожен мить романних епізодів, сміливо розсуває рамки часу і майже непомітно для реципієнта насичує його новою реальністю. Не дивно, що самі принципи зображення організації розповіді знаходяться в тісному взаємозв'язку з уявленнями Панаса Мирного про характер дійсності та сучасної людини.

Для Панаса Мирного пореформене десятиліття – не

тільки період великих змін та зрушень, а й час незрозумілості майбутнього, період, коли буття країни залишалося незрозумілим, коли виразним є лише те, що є сумнівним стосовно щасливого майбутнього.

Пореформена доба Панаса Мирного – це не визначений, а головне – збуджуючий час, коли з'являлися надії та ілюзії та – з особливою гостротою – повсякденні питання українського життя, котрі перепліталися з загальнолюдськими – «вічними», «капітальними». Письменник в теперішньому – в реальному житті України кінця ХІХ століття бачив нерозв'язані завдання, які грозою стояли в майбутньому. Такі ж соціальні і моральні завдання стоять і перед героями роману «Повія», хоча й переломлюються в свідомості кожного по-різному.

Світ романістики Панаса Мирного – це модель життя. В житті письменник виокремлював реальність та глибоко сховану дійсність.

Реальність і дійсність – це однопорядкове, але не тотожне поняття. Якщо реальність – це те, що ми можемо побачити (видима реальність), то дійсність (уявна) розуміється тільки при мікроскопічному, тобто максимально уважному прочитанні, з багаторазовими поверненнями до вже прочитаного, тому Панас Мирний розігрує свою зустріч з читачем як захоплюючу шахову партію. В цьому випадку велике значення надається просторовому тексту, який має план вираження і план змісту, які підкорені єдиному надзавданню – передати певний зміст від автора до читача в адекватній для цього змісту формі.

Лексема простір досить мало вживається в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття, оскільки цей термін є більш філософським, аніж літературним. Творчість Панаса Мирного в цьому плані не виняток. У словнику роману «Повія» Панаса Мирного простір як слово зустрічається чотири рази, наприклад: «Весело проходить свято при щасті, при достатках, а коли горе налягло на душу, коли туга за серце кусає — тоді і свято не в свято! Час, як безногий чоловік, лізе, туга та горе гадюкою в'ється біля серця, безодраді думки обіймають голову. У будень хоч буденні клопоти розіб'ють їх, а в свято ніщо не заборонене — простір їм, розкіш» [6, с. 36]; «А як їх зменшиться, то тоді і нашому братові дворянинові, — казав Лошаков, — буде більший простір у земських справах; тоді ми і всяким верховодам мусимо утерти носа» [6, с. 361]; «Тихий простір і незамутна тиша, видно, не дуже-то тягли до себе молодих баратинят, і вони, поховавши батька, розлетілися швидко туди, звідки знову прилинули» [6, с. 410]; «Задумувалася і Христа про свою поїздку в Веселий Кут. Хата їй здавалась такою тісною та душною, город — курним та непривітним, їй хотілося на простір, на безкрає поле, над яким тільки вітер грає та сонце пересипає золоті - і промінням, на широкі луки, що вкрила трава їх, наче шовковим килимом, у темні кучеряві гаї, у непрохідні ще темніші ліси, що здалека здаються такими синіми» [6, с. 416]. Варто зауважити, що більшою мірою модель простору зображено тоді, коли героїня перебуває у негативному психологічному стані.

Говорячи про простір у мовній картині світу письменника, ми будемо мати на увазі не лексему простір, а просторову модель, реконструкція якої передбачає експлікацію змісту основних просторових концептуально значущих слів, образів і мотивів, у тому числі пов'язаних з їх різними характеристиками (форма, позиціонування, обумовленість ліричним «его»).

В результаті останніх досліджень в галузі когнітології простір представляється антропоцентричним, оскільки з

самого початку він був виділений для відображення того, що відбувається навколо людини, спостерігача, оповідача. В цьому плані антропоцентричність художнього простору розуміється як зв'язок з мислячим суб'єктом, що сприймає навколишнє середовище і усвідомлює простір, і з його точкою зору і є однією з найважливіших його характеристик. В цьому плані простір, в контексті творчості Панаса Мирного має внутрішній характер, оскільки є антропометричним показником якості людського буття. В цілому для роману Панаса Мирного характерні також глибокий психологізм, рефлексія, ретельний самоаналіз, «анатомування» душі і власного «Я». З урахуванням вищезазначених прикмет і ознак категорії простору Панаса Мирного можна виділити дві основні складові антропоцентричної просторової моделі:

1) пізнавальний або абсолютний, тобто простір світобуття, структуру якого можна представити як власне простір та навколишній простір. «Я» виступає як суб'єкт дійсності, і простір іншого буття, сюди ж відносимо і кордонний простір;

2) суб'єктивний (психологічний), або простір ліричного героя.

Просторово-часовий континуум художнього світу роману Панаса Мирного структурується за принципом реалістичного хронотопу: географічно чітко окреслений простір, який чітко вписується в заданий соціально-політичними та історичними подіями конкретний час і має виражені суспільно-соціальні риси.

Художній світ Панаса Мирного істотно відрізняється символічністю персонажів, ситуацій, деталей і головне – їх підпорядкованості єдиній художній думці, розкриттю якої він і служить.

Інтерпретація просторових символів в романі «Повія» сприяє більш глибокому проникненню в особливості хронотопу твору письменника. При розшифруванні знакової системи роману відбувається сприйняття знакового аспекту (архетипіки, образів) структури твору через відношення до хронотопу. Говорячи про об'єктивність цих характеристик, ми не забуваємо про те, що один і той самий текст і різноманітні його параметри неоднаково сприймаються різними індивідами, різними групами, прошарками суспільства, а також представниками різних культурно-історичних епох. Але ці обставини не виключають необхідності пошуку загальних закономірностей, обумовлюють принципову можливість функціонування твору мистецтва як естетичного феномена.

Вихідною тезою будь-яких міркувань щодо властивостей художнього простору є визнання того загального положення, що, будучи відображенням реального простору, він одночасно виступає в якості одного з модусів авторської картини світу і змістоутворюючого компонента ідейно-художнього змісту твору, подібно до того, як і художній час, будучи відображенням часу реального, також відіграє певну роль в реалізації авторської концепції.

Простір кожного персонажу роману «Повія» наявний в тексті експліцитно, тобто його характеристики представлені певними, легко відокремлюваними із загальної тканини твору текстовими одиницями. Самі ж ці характеристики зводяться до таких трьох складових:

а) об'єктивним параметрам простору (географічним, топографічним, фізичним властивостям локусу, ступенем і характером заповнювання простору тощо).

Географічний простір-простір, що має межі, але не піддається прямому спостереженню. У тексті простір представлено автором як сукупність географічних

об'єктів (країни, села, міста). Окремі об'єкти, що згадуються на сторінках роману, створюють просторове поле, в яке уміщуються і герої, і читач. «Мар'янівка розкинулася на двох сугробах, посеред котрих у долину, між густими вербами, лежав ставок» [6, с. 3]. Мар'янівка – не просто топос, це складний, динамічний і, більш того, антропоморфний образ. Важливою особливістю його хроноса є постійна пам'ять про минуле, жива присутність традиції, про які нагадують календарні свята, ліс, поле, сімейні цінності. Простір наповнений предметами, які символізують минуле: покоління за поколінням залишають свій слід в селі;

б) суб'єктивним сприйняттям і відчуттям простору, властивим конкретному персонажу, одним з найважливіших проявів яких є поведінка цього персонажа в даному локусі.

Письменник акцентує увагу на найважливішій антиномії «сільської прози» місто/село. У романі «Повія» протистояння міського і сільського топосу зберігається, проте позбавлене глибинного трагізму, що відрізняє класичну традиціоналістську прозу. Топос міста необхідний автору як якийсь «соціокультурний негатив», у своєму творі Панас Мирний розгортає цілий спектр антиурбаністичних мотивів: місто представлено як обман, ілюзія, мана, тут героїня відчуває важкі почуття (від страху до втоми, внутрішнього спустошення, розгубленості).

Дослідження тексту роману «Повія» дозволяє говорити про наявність в ньому наступних основних категорій просторових знаків:

1) універсальні знаки - Всесвіт, природні стихії (земля, вода, вогонь, повітря) - категоріально співвідносні з природними стихіями, мають універсальну, загальнонародну семантику, що реалізує себе в тексті через ряд конкретних деталей. До універсальних відносяться знаки водної стихії - гідроніми (ставок, озеро), знаки вогню (пожежа, вогонь та ін.), знаки землі (дорога, земля, тротуар, камінь) і знаки повітря (небо, Сонце, Місяць, запахи). Даний тип знаків розсовує просторово-часові межі оповіді, створює в романі образ Всесвіту, надає універсальність конфлікту.

2) простір природи - уміщує в собі знаки, що мають категоріальний зміст «природа» (село, поле). В романі це поняття має абсолютно особливий статус: природою є будь-який простір, що знаходиться за межами міста. Простір природи несильно деталізований, він подається переважно через родові поняття, насичений універсальними просторовими знаками (сонце, вода, гори тощо). Звідси - монологічність природних знаків (у той час як простір міста є діалогічним, що поєднує в собі хронотопічні точки зору героїв), відсутність деталізації. Важливо зазначити, що ставлення до природи у Панаса Мирного є критерієм етичної сутності людини.

3) простір міста – сприймається в есхатологічному ключі: нецільність, роздрібнення світу відображає його рух до ентропії, розпаду, розподілу і відчуження між людьми. Цим визначається самотність героїв, постійне прагнення до контакту зі світом і собі подібними. Просторові стратегії героїв, спрямовані на осмислення і втілення своєї ідеї, роблять місто ареною напруженого емоційного конфлікту, формують ідеологічний статус спеціальної поетики.

Варто зазначити важливість статусних позицій в романі, які визначають місце знака в просторовій поетиці письменника і пов'язані з розгортанням сюжетної дії, розкриттям характеру героїні.

Критеріями для виділення статусних позицій в романі служать смисловий макрокомпонент знаку, роль в сюжетно-композиційній структурі, системі героїв і розвитку конфлікту твору, способу вираження морально-філософської проблематики. Найбільш поширені статусні позиції: ініціальна (номінативна) «простір в просторі», пороговий.

У тексті роману Панаса Мирного «Повія» просторові знаки можуть займати одну або декілька статусних позицій, причому зміна позиції говорить про кардинальну зміну у розвитку дії, включається в ідеологічний дискурс романної оповіді. Можливі наступні шляхи зміни статусних позицій: ініціальна - простір у просторі-сакральна (хата Христі, сприйняття хати Загнібиди у свідомості Христі); ініціальна - сакральна (могилка матері Христі).

Відповідно до статусних позицій можна виділити наступні функції просторових знаків:

1) номінативний - вказує на існування побутовості локусу;

2) комунікативний - просторовий знак акумулює і передає від автора до читача понятійно-змістовний і символіко-ідеологічний компонент повідомлення. Саме в процесі комунікації актуалізуються приховані семантичні інтенції просторового тексту;

3) створення емоційного контексту; сприйняття при читанні просторового тексту - в орбіту пізнавальної напруги залучається життєвий досвід реципієнта, що говорить про здатність тексту провокувати напружену діяльність свідомості, актуалізувати особистісні переживання на основі універсального змісту;

4) функція колективної культурної пам'яті - актуалізація універсального, архетипового і конкретного, культурно-історичного змісту в зображенні взаємин між людиною і світом;

5.) просторовий текст виконує функцію коду до ідеологічного, сакрального змісту роману. Однак досягнення глибинного змісту тексту виявляється можливим лише в тому випадку, якщо читач володіє механізмами декодування і здатний адекватно сприймати закладені в тому чи іншому тексті складні семантичні комплекси.

З самого початку твору Панас Мирний змушує

реципієнта замислитись над психологією сприйняття часу людиною, над відсутністю уявлень про час у відношеності того, в якому психологічному стані перебуває герої твору, звідси можна поставити таку тезу часу: ми хронометруємо своє буття не тому, що час об'єктивно існує, а тому, що наша власна «невічність» змушує поділяти все на фрагменти, частки, хвилини і в такий спосіб подовжувати внутрішній час буття людини.

Письменник ставить своїх героїв у ситуацію екзистенційного вибору, який допомагає розкрити їх внутрішній світ, оголити людські якості, проявити здатність до співчуття, що допомагало йому побачити ті загальні риси, які притаманні усім людям незалежно від їх національності, релігійних переконань, місця проживання.

Висновки. Структура часо-просторового континууму в романі «Повія» Панаса Мирного змістовна, закладена у формах хронотопу, виявляє себе перш за все як здатність часу і простору давати нову інформацію, глибше розкриває авторську художню концепцію, яку неможливо отримати іншим шляхом. Новаторство письменника виявилось, насамперед, у розширенні часопросторових координат його романів. Інформаційна насиченість, тематична розгалуженість, панорамність, проєкція на сучасність – основні стильові ознаки роману. Чіткий поділ на розділи, подієва послідовність, що не виключає перенесення дії в інші художні площини, дотримання географічних топосів становлять типовий для письменника спосіб komponування художнього світу. В аналізовану романі особливо привертає увагу характеротворча функція хронотопу, за допомогою якого розкривається внутрішній світ героїв, що співвідноситься з реальним видимим світом, завдяки чому їх образ стає виразнішим, історично зумовленим та вираженим в художньому плані.

Таким чином, можна стверджувати, що Панас Мирний відкрив для української літератури хронотоп великого світу, подолав просторово-часову замкнутість. У концепції Панаса Мирного зароджується зовсім новий в українській літературі тип художнього хронотопу, межі якого достатньо розгорнуті, який проєктує всю структуру і порядок романної складової.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М. Бахтин. – Москва: Художественная литература, 1975. – 504 С.
2. Фрэнк Д. Пространственная форма в современной литературе. Зарубежная эстетика и теория литературы 1920 гг. - изд-во Московского университета, 1987 – 197 С.
3. Kestner J. The Spatiality of the novel. Detroit, 1978 P. 21-22.
4. Есин А. Время и пространство // Введение в литературоведение. под ред. Чернец Л. В. -М, 2000 - С.49.
5. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. Литературно-критические статьи.-М., 1986. - С.121-122
6. Панас Мирний (П. Я. Рудченко). Зібрання творів: У 7 т. Київ, 1968. Т.2. 1971.

REFERENCES

1. Bahtin M. Voprosy Literatury i estetiki: Issledovaniya raznyh let / M/ Bahtin. - Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1975. – 504 S.
2. Frenk D. Prostranstveinaya forma v sovremennoj literatute. Zarubezhnaya estetika i teoriya literatury 1929 gg. – izd-vo Moskovskogo universiteta, 1987 – 197 S.
3. Kestner J. The Spatiality of the novel. Detroit, 1978 P. 21-22.
4. Esin A. B. Vremya i prostranstvo // Vvedenie v literaturovedenie. pod red. Chernec L. V. -M, 2000 – 49 S.
5. Bahtin M. Formy vremeni i hronotopa v romane. Oчерки po istoricheskoy poetike // Bahtin M. Literaturno-kriticheskie stat'i.-M., 1986. - 121-122 S.

Chronotopic features of Panas Mirnyi novel «Poviya»

K. R. Khachatryan

Abstract. The article is devoted to a problem of artistic time continuum and space in Panas Mirnyi's works «Poviaya». Detailed studying of these questions allows to describe and to interpret properly not only important features of novels' tectonics, a basis of characters of the writer, to understand the nature of a writing realistic manner in Ukrainian option. It is artistic development of reality that assumes development, a certain modification of all elements of artistic system, in particular chronotope. The chronotope of Panas Mirnyi's novel corresponds to the general orientation of literature of this period, to creation of typical pictures of reality, typical characters in typical circumstances.

Keywords: novel, realism, chronotope, artistic time and space.